

პაატა ლეიაშვილი

საბანკო საქმის “მისტერია”, რის შესახებაც არ იწერება სახელმძღვანელოებში

რეზიუმე

ნაშრომში განხილულია ფულის, კრედიტისა და საბანკო სისტემის პრობლემები თანამედროვე ეკონომიკაში. როგორც წესი, ეკონომიკურ სახელმძღვანელოებში ეს პრობლემები არ არის სწორად ასახული, რის გამოც ეკონომიკური პროფილის სტუდენტთა მთელი თაობები ამთავრებენ უნივერსიტეტებს არასწორი წარმოდგენებით თანამედროვე საბანკო სისტემის შესახებ. ეს პრობლემები განსაკუთრებით აქტუალური გახდა 2008 წლის მსოფლიო კრიზისის შემდეგ, რომლის პროვოცირებაშიც დიდი როლი ითამაშა კომერციული ბანკების საკრედიტო ექსპანსიამ.

საკვანძო სიტყვები: ეკონომიკური რეფორმები, “შოკური პრივატიზაცია”, ბანკები, კრედიტი, საბანკო ფული, ფინანსური არასტაბილურობა, ეკონომიკური განათლება.

თბილისი
2017

შესავალი

მონეტარული პოლიტიკა ვერ იქნება ეფექტიანი მანამდე, სანამ ეფუძნება მცდარ თეორიას. იმის გაცნობიერება, რომ ნეოკლასიკური თეორია და მასზე დაფუძნებული მონეტარული პოლიტიკა ვერ უპასუხებენ თანამედროვე მოთხოვნებს, სულ უფრო ცხადი ხდება მსოფლიოში პროგრესულად მოაზროვნე ეკონომისტებისთვის. სამწუხაროდ საქართველოში თითქმის ერთი-ერთზე ხდება იმ პოლიტიკის კოპირება, რომელიც წარუმატებელია თვით დასავლეთშიც. თითქმის 3 ათწლეულია ვატარებთ რეფორმებს “ვაშინგტონის კონსენსუსის” რეცეფტებით, მაგრამ ქვეყანა ისევ უმძიმეს მდგომარეობაშია. ამ ათწლეულების მანძილზე ეკონომიკურ მეცნიერებაშიც დაიბადა ახალი პროგრესული იდეები და თვით ეკონომიკაშიც მოხდა მნიშვნელოვანი ცვლილებები, მაგრამ ეკონომიკური პოლიტიკის ხედვაში არსებითად არაფერი შეცვლილა. კორუფცია, თაღლითობა, ქურდობა და ძარცვა, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა 90-იან წლებში და დაიწყო “შოკური პრივატიზაციით”, სახელმწიფო ვალების მითვისებით და შემდეგ “ამნისტიის შესახებ კანონით” ნაძარცვის დაკანონებით, გრძელდება დღემდე და გახდა ჩვეულებრივი მოვლენა. და ეს გრძელდება თითქმის 30 წელია. როგორც მე-19 საუკუნის ინგლისელი ეკონომისტი ფრედერიკ ბასტია წერდა: “როდესაც ქურდობა ხდება ცხოვრების წესი, საზოგადოებაში ერთად მცხოვრები ადამიანთა ჯგუფისთვის, დროთა განმავლობაში ისინი თავიანთთვის ქმნიან სამართლებრივ სისტემას, რომელიც აძლევთ მათ ამის კეთების უფლებას, და ზნეობრივ კანონებს, რომლებიც იწონებენ ამას.” საქართველოში შექმნილი მდგომარეობა ადასტურებს ამ სიბრძნეს.

რაც უფრო დიდი ხნით გაიწელება ეკონომიკური რეფორმები, მით უფრო გაძნელდება მათი წარმატებით რეალიზება. და მართლაც, გარდა იმისა, რომ კორუფცია, თაღლითობა და ქურდობა უკანონოდ ახდენენ სიმდიდრის და შემოსავლების გადანაწილებას და ხელს უწყობენ საზოგადოების უკიდურეს პოლარიზაციას მდიდრებად და ღარიბებად, ამასვე, უკვე კანონიერად, აკეთებს სახელმწიფოს *ულტრალიბერალური* პოლიტიკა. ამ პოლიტიკის შედეგად საზოგადოების მცირე ნაწილი სულ უფრო მდიდრდება უმრავლესობის ხარჯზე. ამიტომ საზოგადოებაც და მისი ინტერესებიც გაიყო ორ დაპირისპირებულ მხარედ. ის, რაც აწყობს ერთ მხარეს – არ აწყობს მეორეს. ამიტომ, როდესაც ვამბობთ, რომ ეკონომიკური პოლიტიკა არაეფექტიანია, საჭიროა დავაზუსტოდ – “არაეფექტიანია ვისთვის?”. და პასუხიც ცხადია. პასუხს იძლევა თვით ამ პოლიტიკის შედეგები. ამიტომ ამ პოლიტიკის ძირეულად შეცვლა სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანია საზოგადოების უმრავლესობისთვის, მაგრამ იგი არ შედის საზოგადოების გარკვეული ჯგუფის ინტერესებში. მართალია, ეს ჯგუფი საზოგადოების მცირე ნაწილია, მაგრამ, სწორედ მასშია კონცენტრირებული რეალური ძალაუფლება და მასზეა დამოკიდებული ეკონომიკური და პოლიტიკური რეფორმების გატარება.

ამასთან, ნეოლიბერალური პოლიტიკა და საბაზრო ძალების გათავისუფლება ცხადდება ეკონომიკის განვითარების და საზოგადოების ცხოვრების დონის ამაღლების უმთავრეს პირობად. ანუ მიჩნეულია, რომ იგი ემსახურება მთელი საზოგადოების ინტერესებს. ამ იდეებს, რომლებიც ეფუძნება ნეოკლასიკური თეორიის მცდარ დოგმებს, თავს ახვევენ საზოგადოებას ეკონომიკური განათლების სისტემის და მასმედიის მეშვეობით. ხოლო ამ პოლიტიკის რეალური შედეგები არის შემოსავლების გადანაწილება მდიდარი უმცირესობის სასარგებლოდ, რაც, თავს მხრივ, იწვევს ეკონომიკური განვითარების ბლოკირებას. ეს პოლიტიკა ეწინააღმდეგება მთლიანად საზოგადოების ინტერესებს. ნეოლიბერალური პოლიტიკის შედეგები დიამეტრალურად განსხვავდება დეკლარირებული მიზნებისაგან.

ცხადია, სოციალური უსამართლობა ბადებს უამრავ სხვა პრობლემას: პოლიტიკურ და სოციალურ არასტაბილურობას, საზოგადოების ზნეობრივ დეგრადაციას, კრიმინოგენურ გარემოს, საზოგადოების აპათიას და ა.შ. ეს თავისთავად უმძიმესი პრობლემებია, მაგრამ ეკონომიკური პოლარიზაცია პირველ რიგში პრობლემებს ქმნის თვით ეკონომიკაში. (Leishvily, 2017). საქმე ისაა, რომ საქონლის და მომსახურების წარმოების პროცესში იქმნება ის შემოსავლები, რომლითაც შესყიდული უნდა იქნეს წარმოებული საქონელი. “მიწოდება ქმნის თავის მოთხოვნას” (სეი). მაგრამ თუ ეს შემოსავლები ნაწილდება უკიდურესად უთანაბროდ, მაშინ ერთობლივი მოთხოვნა მცირდება, რაც იწვევს მშპ-ის ვარდნას. ეს გამოწვეულია იმით, რომ მდიდარი უმცირესობა მოიხმარს თავისი შემოსავლების მხოლოდ მცირე ნაწილს და დანარჩენს ზოგავს და ახდენს მის კაპიტალიზაციას.¹ ანუ მდიდარი უმცირესობის შემოსავლების მნიშვნელოვანი ნაწილი არ ხმარდება წარმოებული პროდუქციის შექმნას და გაედინება წარმოების სფეროდან (საფინანსო სექტორში, უძრავი ქონების ბაზრებზე, საზღვარგარეთ ოფშორებში და ა.შ.). ამიტომ, წარმოების სფეროში შექმნილი შემოსავლები, რომელიც რჩება დარიბ უმრავლესობას, აღარ არის საკმარისი ქვეყანაში წარმოებული საქონლის და მომსახურების შესაძენად. ბაზრებზე რჩება გაუყიდავი საქონელი, ეცემა ფასები, მოგება და წარმოების სტიმულები. საზოგადოების დაბალი მსყიდველობითი უნარი არის ერთობლივი მოთხოვნის დასუსტების და ეკონომიკის ზრდის დაბალი ტემპების მთავარი მიზეზი. ხდება ეკონომიკის თვითბლოკირება და აუცილებელი ხდება მოთხოვნის ხელოვნური სტიმულირება. ასეთი კრიზისი გამოწვეულია არა ეკონომიკური ციკლით, არამედ საბაზრო ეკონომიკის სისტემური პრობლემებით. კერძოდ, გამოწვეულია მონოპოლიზაციის და ეკონომიკური პოლარიზაციის შეუქცევადი პროცესებით, რომლებსაც საბაზრო კონკურენცია თვით ბადებს ევოლუციის შედეგად (ლეიაშვილი, 2017).

¹ კეინზის “ფსიქოლოგიური კანონის თანახმად” შემოსავლების ზრდასთან ერთად იზრდება “დაზოგვის ზღვრული მიდრეკილება” და მცირდება “მოხმარების ზღვრული მიდრეკილება”.

პირველად ეს პრობლემები გამოვლინდა 30-იანი წლების “დიდი დეპრესიის” ფორმით და მის დასაძლევად საჭირო გახდა მოთხოვნის ხელოვნური სტიმულირება. მოთხოვნის ხელოვნური სტიმულირება გადაავადებს პრობლემას, მაგრამ ვერ აღმოფხვრის პრობლემების მიზეზს. რადგან ეს სისტემური პრობლემებია და განპირობებულია გაცილებით სიღრმისეული ფაქტორებით, საბაზრო ეკონომიკის ისტორიული განვითარებით. ამიტომაც მოთხოვნის სტიმულირება ფისკალური მეთოდებით კეინზიანური პოლიტიკის თანახმად აღმოჩნდა ისევე წარუმატებელი, როგორც მოთხოვნის სტიმულირება მონეტარული მეთოდებით ნეოლიბერალური პოლიტიკის თანახმად. ორივე პოლიტიკამ ჯერ წარმოშვეს ხანგრძლივი ეკონომიკური ზრდა, მაგრამ, ბოლოს ორივე დამთავრდა დრმა კრიზისით (1970-იანი წლების სტაგფლაციით და 2008 წლის “დიდი რეცესიით”) (Keen, 2009; Werner, 2005; Turner, 2016).

მართალია საქართველოში შემოსავლების და სიმდიდრის პოლარიზაცია გამოწვეულია არა საბაზრო ეკონომიკის ევოლუციით, არამედ “შოკური პრივატიზაციით” და თავს მოხვეული ნეოლიბერალური პოლიტიკით, მაგრამ ეკონომიკის თვითბლოკირების მიზეზი იგივეა – წარმოების მონოპოლიზაცია და შემოსავლების და სიმდიდრის პოლარიზაცია. წარმოება ვერ ვითარდება, რადგან ერთობლივი შემოსავალი მცირეა და ისიც პოლარიზებულია, ხოლო შემოსავალი მცირეა და პოლარიზებულია იმიტომ, რომ წარმოება განუვითარებელია და ისიც მონოპოლიზირებულია. ამ წრიული კაუზალობის გამო ეკონომიკა მოექცა “ხაფანგში”, მოხდა მისი თვითბლოკირება. ამ აბსურდული და ყოველად უპერსპექტიო ვითარების შენარჩუნებაში ერთ-ერთ მთავარ როლს თამაშობს საბანკო სისტემა და ნეოლიბერალური მონეტარული პოლიტიკა, რომლებიც ეფუძნებიან სრულიად დისკრედიტირებულ ეკონომიკურ თეორიას.

“გამოდის, რომ ჩვენი ნაციონალური მიმო-
ქცევის საშუალებები არსებობენ ბანკების
საკრედიტო ოპერაციების წყალობით, რომლე-
ბიც შესხად გასცემენ არა ფულს, არამედ
მხოლოდ დაპირებას, რომ გადაიხდიან ფულს,
რომელიც მათ არა აქვთ.”

ირვინგ ფიშერი.

1. როგორ იქმნება საბანკო ფული?

საქართველოში ეკონომიკის ერთ-ერთ ყველაზე განვითარებულ სექტორად ითვლება საბანკო სექტორი. იგი ორგანიზებულია თანამედროვე მსოფლიო სტანდარტების მიხედვით. მაგრამ საქმე ისაა, რომ დასავლეთის საბანკო სისტემას და მონეტარულ პოლიტიკას თვითონ გააჩნიათ სერიოზული ნაკლოვანებები და გახდნენ მწვავე კრიტიკის ობიექტი თვითონ დასავლეთში. მთარული წარმოდგენები თანამედროვე ფულის, კრედიტის და საბანკო საქმის შესახებ განსხვავდება რეალობისაგან. საზოგადოების უმრავლესობა არ არის ინფორმირებული იმის შესახებ, თუ რამდენად აბსურდული, სოციალურად უსამართლო და რისკების შემცველია კომერციული ბანკების საქმიანობა.

1. თანამედროვე საბანკო სისტემა, მათ შორის საქართველოშიც, არ ფუნქციონირებს ისე, როგორც ამას აღწერენ სახელმძღვანელოები. სახელმძღვანელოების თანახმად: 1) ბანკები არიან უბრალო შუამავლები დამზოგველებსა და მსესხებლებს შორის; და 2) ბანკები კრედიტებს აძლევენ მეწარმეებს ბიზნეს-პროექტებში ინვესტირების მიზნით. არც პირველი, არც მეორე დებულება არ შეესაბამება სინამდვილეს. ბანკები არიან არა შუამავლები, არამედ, თვით ქმნიან და ანაწილებენ ფულს დაკრედიტების პროცესში. ხოლო საწარმოო ინვესტიციების მიზნებზე გაიცემა კრედიტების მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი. კრედიტების ძირითადი მასა გაიცემა უძრავი ქონების შესაძენად, სპეკულაციურ და სამომხმარებლო მიზნებზე. ბანკების ასეთი საქმიანობა მომგებიანია მათთვის, მაგრამ არ არის მომგებიანი საზოგადოებისთვის. მაგრამ საზოგადოება არ არის ინფორმირებული იმის შესახებ, რომ საბანკო სისტემა სრულიად ლეგალურად ახდენს საზოგადოების მსყიდველობითი უნარის გადანაწილებას თავის სასარგებლოდ და პრაქტიკულად უსასყიდლოდ ითვისებს საზოგადოების მიერ შექმნილ დოვლათს.

“თანამედროვე საბანკო სისტემა ფულს ქმნის არაფრიდან. ეს პროცესი ყველაზე უფრო დაუჯერებელი ფოკუსია, ვიდრე ოდესმე მოფიქრებულა. მევახშეობა ჩაფიქრებულია უკანონობით და შობილია მანიკურებით. ბანკირებს ეკუთვნის მთელი მსოფლიო. წაართვით მათ იგი, მაგრამ დაუტოვეთ ფულის შექმნის ძალაუფლება და ისინი კალმის ერთი გაკვრით შექმნიან საკმარის ფულს, რათა უკანვე გამოისყიდონ იგი. ... წაართვით მათ ეს დიდი ძალაუფლება, და ყველა

*დაგროვილი დიდი სიმდიდრე, ისევე როგორც ჩემი, გაქრება, და ისინი უნდა გაქრეს კიდევ, რათა მსოფლიო გახდეს უკეთესი და უფრო ბედნიერი. მაგრამ თუ თქვენ გსურთ განაგრძოთ ბანკების მონობა და თან ფულიც იხადოთ საკუთარი მონობისათვის, მაშინ მიეცით უფლება ბანკირებს განაგრძონ ფულის შექმნა და სესხების მართვა.”
სერ ჯოზაია სტემში, ინგლისის ბანკის მმართველი 1928-1941 წლებში, თავისი დროის მეორე უმდიდრესი ადამიანი ინგლისში (ციტ. წყარო: Grignon, 2009).*

სახელმძღვანელოებში აღწერილი მულტიპლიკატორის მოდელი გულისხმობს, რომ კრედიტი გაიცემა მხოლოდ იმის შემდეგ, როდესაც ვინმე შეიტანს ფულს დეპოზიტზე. და თუ სარეზერვო ნორმა არის, მაგალითად, 10%, მაშინ კრედიტის სახით შეიძლება გაიცეს დეპონირებული თანხის 90%. მაგრამ თანამედროვე პირობებში კრედიტის გაცემა, როგორც წესი, არ საჭიროებს წინასწარ ფულის დეპონირებას. ფული გაიცემა საბანკო ფულის, ანუ დეპოზიტის შექმნის გზით, რომელიც წარმოადგენს სხვა არაფერს, თუ არა ელექტრონულ ფულს, ანუ კომპიუტერის მეხსიერებაში გაკეთებულ ჩანაწერს.

2. როგორ ხდება ეს რეალურ პირობებში? თუ პავლეს სურს აიღოს კრედიტი \$1000, ბანკი აფორმებს მასთან კონტრაქტს, რომლის თანახმადაც პავლე იღებს ვალდებულებას დაუბრუნოს ბანკს ვალი შეთანხმებულ ვადებში. ეს არის პავლეს ვალდებულება ბანკის წინაშე, რომელიც, ხელმოწერის შემდეგ ღებულობს კანონის ძალას. თუ პავლე არ დააბრუნებს ვალს, იგი დაკარგავს სახლს, მანქანას, ან რაიმე სხვა ძვირადღირებულ ქონებას, რომელიც ჩადებული იქნება გირაოში. ამის შემდეგ ბანკი გახსნის პავლეს სახელზე სადეპოზიტო ანგარიშს \$1000-ის თანხაზე. ეს უკვე არის ნაბკის ვალდებულება პავლეს წინაშე. მაგრამ პავლეს საბანკო ანგარიშზე დარიცხული ეს \$1000 არ იქნა გადმორიცხული რომელიმე სხვა ანგარიშიდან, არც ამავე ბანკის და არც სხვა ბანკის ანგარიშიდან. მოხდა მხოლოდ რიცხვების ჩაწერა ბანკის კომპიუტერების მეხსიერებაში.

3. ამასთან დაკავშირებით ინტერესს წარმოადგენს ამ პროცესის ინტერპრეტაცია პროფ. რიჩარდ ვერნერის მიერ. მის თანახმად, იურიდიული თვალსაზრისით, ის, რასაც ბანკი უწოდებს კრედიტის გაცემას, სინამდვილეში არ არის კრედიტის გაცემა. რადგან, როგორც წესი, კრედიტის გაცემა გულისხმობს, რომ კრედიტის სახით გაცემული საგანი, ფიზიკურად ამოღებული იქნება ერთი სუბიექტის მოხმარების სფეროდან და მოსახმარად გადაეცემა მეორე სუბიექტს. მაგრამ, თანამედროვე ბანკის მიერ კრედიტების გაცემის დროს არ ხდება ფულით სარგებლობის უფლების გადაცემა ერთი სუბიექტიდან მეორესათვის. აქ საერთოდ არ ხდება ფულის, როგორც მსყიდველობითი უნარის, საიდანმე ამოღება. ამიტომ ეს პროცესი არ არის კრედიტის გაცემა სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით. ბანკები არ *გასცემენ* ფულს კრედიტების სახით, არამედ *ქმნიან* მას.

“ფული არ იყო ბანკის მიერ ამოღებული სხვა გამოყენების სფეროდან. იგი არ იყო გადმოტანილი ან გადმორიცხული ეკონომიკის რომელიმე სხვა ნაწილიდან. მეტიც, მართალია იგი ნაჩვენებია როგორც დეპოზიტი, ფაქტობრივად იგი არ იყო დეპონირებული ვინმეს მიერ. ბანკმა უბრალოდ შექმნა ფული ციფრების ჩაწერით თავის საბუღალტრო წიგნებში და კლიენტების საჩუქო წიგნაკებში. ფაქტიურად ბანკი ქმნის ილუზიას, თითქოს მისმა მსესხებელმა შეიტანა დეპოზიტი, რაც რეალურად არ მომხდარა. განსხვავებით იმისაგან, რაც წერია სახელმძღვანელოებში, ჩვენ ვხედავთ, რომ ყოველ ინდივიდუალურ ბანკს შეუძლია ასე შექმნას ფული, როდესაც იგი გასცემს სესხს. ამ ჭეშმარიტების ჩვენება სახელმძღვანელოებში ... ასწავლიდა სტუდენტებს თუ სინამდვილეში რას აკეთებენ ბანკები: ისინი ქმნიან ფულს არაფრიდან. ბანკი მხოლოდ ახდენს იმის სიმულირებას, თითქოს მას აქვს სესხის თანხა, რომლითაც დაკრედიტებულია მავანის ანგარიში, და არავინ იცის ამ განსხვავების შესახებ.”
(Werner, 2005)

რ. ვერნერი ბანკების ასეთ ქმედებას განიხილავს არა როგორც კრედიტის გაცემას, არამე უფრო როგორც ფასიანი ქაღალდებით ვაჭრობას. როდესაც კლიენტი ხელს აწერს საკრედიტო შეთანხმებას, კანონის თანახმად იქმნება ფასიანი ქაღალდი. ეს არის კლიენტის სავალო ვალდებულება ბანკის წინაშე. ბანკი ყიდულობს კლიენტისაგან ამ სავალო ვალდებულებას. წმინდა იურიდიული თვალსაზრისით სწორედ ეს ხდება კომერციულ ბანკებში. მაგრამ რით იხდის ბანკი ამ ფასიანი ქაღალდის საფასურს? საფასურს იგი იხდის შემხვედრი ვალდებულებით. კერძოდ, ბანკი ხსნის კლიენტის სახელზე მოთხოვნამდე დეპოზიტს. ეს ახლად შექმნილი დეპოზიტი სწორედაც არის ახალი ფული, ახალი მსყიდველობითი უნარი, რომელიც ბანკმა შექმნა “არაფრიდან” უბრალოდ ციფრების ჩაწერით კლიენტის სადეპოზიტო ანგარიშზე. ეს ფული არსაიდან იყო აქ გადმორიცხული.

ყოველივე ეს მოწმობს იმაზე, რომ კერძო ბანკები არიან არა უბრალოდ შუამავლები დამზოგველებსა და მსესხებლებს შორის, არამედ საბანკო ფულის შემქმნელები. და ესე იგი ის, რასაც წერენ სახელმძღვანელოებში რადიკალურად განსხვავდება იმისაგან, რაც ხდება სინამდვილეში.²

² “... ეს გარემოება არსებითად ცვლის ანალიტიკურ სიტუაციას და სრულიად მიუღებელს ხდის საბანკო კრედიტის გაცემას, როგორც არსებული სახსრებისა, რომლებიც, წმინდათ წარმოსახვითი დაზოგვის მეშვეობით ამოღებულ იქნა წინა გამოყენების სფეროდან და შემდეგ გაცემულ იქნა სესხის სახით მისი მფლობელის მიერ. გაცილებით უფრო რეალურია, თუ ვიტყვით, რომ ბანკები “ქმნიან კრედიტს”, ანუ, რომ ისინი ქმნიან დეპოზიტს კრედიტის გაცემისას, ვიდრე იმის თქმა, რომ ისინი გასცემენ დეპოზიტებს, რომლებიც მიბარებული იყო მათთვის. და ამას ამტკიცებს ის, რომ დეპოზიტორები არ გააკეთებდნენ ინვესტიციებს იმ როლში, რომელიც მათ მიაწერეს, მაგრამ რომელსაც ისინი არ თამაშობენ. თეორია, რომელსაც ასე დაუინებოთ ეპოტინებიან ეკონომისტები, წარმოგვიჩენს მათ დამზოგველებათ, მაშინ, როდესაც ისინი არ ახდენენ დაზოგვას და არც აპირებენ ამის გაკეთებას. “კრედიტის შექმნის” თეორია არა მხოლოდ აღიარებს აშკარა ფაქტებს მათი ხელოვნური კონსტრუქციებით მიჩქმალვის გარეშე, იგი აგრეთვე ავლენს დაზოგვის და ინვესტირების სპეციფიურ მექანიზმს, რომელიც დამახასიათებელია სრულფასოვანი კაპიტალისტური საზოგადოებისთვის და ბანკების ჭეშმარიტ როლს კაპიტალიზმის ევოლუციაში” (Schumpeter, 1954, p. 1114).

“როგორც კი გავაცნობიერებთ, რომ ... “კრედიტებით” გამყარებული მოთხოვნა არსებითად იგივე გზით ზემოქნედებს ფასებზე, როგორც გადახდის კანონიერი საშუალებებით გამოწვეული მოთხოვნა, ჩვენ ვადგავართ საკრედიტო სტრუქტურის სასარგებლო თეორიის გზას.” იოზეფ შუმპეტერი, 1954.

2. საკრედიტო ფული

1. მსყიდველობითი უნარის ან ფასებზე ზემოქმედების თვალსაზრისით საბანკო ფული, როგორც კრედიტი, არ განსხვავდება ნაღდი ფულისაგან. 1000 ლარი, რომელიც კლიენტს ნაღდი ფულის სახით შეაქვს თავის საბანკო ანგარიშზე საღაროს მეშვეობით ისევე ასრულებს თავის ფუნქციებს, როგორც სხვა ანგარიშიდან გადმორიცხული 1000 ლარი (ამასთან, შესაძლოა იმ “სხვა” ანგარიშზე ფული შექმნილი იყო “არაფრიდან” კრედიტის გაცემის დროს).³ (Werner, 2005).

ცხადია, ბანკის კლიენტებს თავიანთ ანგარიშებზე დარიცხული ფული სჭირდებათ გამოსაყენებლად. მაგრამ თუ ეს ფული არსებობს მხოლოდ როგორც რიცხვების ჩანაწერი საბანკო კომპიუტერების მექსიერებაში, როგორ გამოიყენებენ ისინი ასეთი ელექტრონული ფორმით არსებულ ფულს რეალურ ეკონომიკურ პროცესებში? დეპოზიტების მფლობელებს ხომ სჭირდებათ ფული და არა ციფრები კომპიუტერების მექსიერებაში? საქმე ისაა, რომ უმრავლეს შემთხვევაში კლიენტებს არ სჭირდებათ ნაღდი ფულის გამოტანა ბანკებიდან, რადგან 95%-ზე მეტი გადახდები თანამედროვე ეკონომიკაში ხორციელდება უნაღდო ფორმით, ანუ ტრანსაქციების დიდი უმრავლესობა ხდება “ანგარიშიდან ანგარიშზე”, და არა “ხელიდან ხელში”. ამიტომ ადგილი აქვს კომპიუტერების მექსიერებაში ჩაწერილი წიფრებით მანიპულირებას. ხოლო ნაღდ ფულზე მოთხოვნის დასაკმაყოფილებლად, ბანკებს სჭირდებათ ძალზე უმნიშვნელო რეზერვები. რადგან, როგორც აღინიშნა, რეალურ ეკონომიკაში ნაღდი ფულით ტრანსაქციების რაოდენობა 5%-ზე ნაკლებია და, შესაბამისად, ბანკებიდან ნაღდი ფულის გატანის მსურველებიც ცოტაა.

³ მე-20 საუკუნის დასაწყისში კრედიტის არსებითი როლი მაკროეკონომიკურ თეორიაში უკვე იყო იმდენად ფართოდ აღიარებული, რომ აისახა კიდევ *Encyclopaedia Britannica*-ს მე-11 გამოცემაში (1910 წ.): “კრედიტების განუზომებელმა ზრდამ და მათ რეალიზებამ ინსტრუმენტებში, რომლებიც შეიძლება იყვნენ გამოყენებული როგორც ფულის შემცველები, განაპირობეს ფულის ღირებულების შესახებ შეხედულებების გავრცელება, რომელსაც შეიძლება ეწოდოს “საკრედიტო თეორია”. ამ დოქტრინის მიმდევრების თანახმად, ლითონის ფულის ფაქტიურ რაოდენობას აქვს მხოლოდ მიზერული გავლენა ფასების დონეზე და, შესაბამისად, ფულის ღირებულებაზე. ის, რაც სინამდვილეში მნიშვნელოვანია, ეს არის მიმოქცევაში საკრედიტო ინსტრუმენტების მოცულობა. მათ რაოდენობაზე დამოკიდებული ფასების ცვლილებები. საბითუმო ბაზარზე ოქრო გახდა მხოლოდ წვრილი გასაცვლელი მონეტა და მის რაოდენობას, როგორც ფასების დეტერმინანტს, ნაკლები მნიშვნელობა აქვს.” **Encyclopaedia Britannica, 1910** (ციტ. წყარო: Werner, 2005).

მართალია, საზოგადოებამ არ იცის, რომ მიმოქცევაში არსებული ფულის 95%-ს შეადგენს საბანკო დეპოზიტები და რომ ამ საბანკო ფულს ბანკები ქმნიან “არაფრიდან”, მაგრამ თვითონ ბანკირებმა იციან ამის შესახებ.⁴

2. თუ კრედიტების გაცემის დროს იქმნება საბანკო ფული, იგი ასევე ნადგურდება ვალის დაბრუნებისას. ეკონომიკაში კრედიტების გაცემის და ვალების დაბრუნების პროცესში ბანკები ყოველდღიურად მასიურად ქმნიან და ანადგურებენ ფულს. ბანკები პერმანენტულად უნდა ქმნიდნენ ახალ კრედიტებს, რათა შეეძლოთ დაბრუნებული ვალების კომპენსირება. იმაზე, თუ როგორია რისკისადმი მიდრეკილება, და რამდენად აქტიურად ხდება ახალი კრედიტების გაცემა, და რამდენი მოვალე აბრუნებს ვალს, დამოკიდებულია გაიზრდება თუ შემცირდება ეკონომიკაში ფულის მასა, ერთობლივი მოთხოვნა და ეკონომიკური ზრდის ტემპები.

ბუნებრივია იბადება კითხვა - ბანკებისათვის რა აზრი აქვს კრედიტების გაცემისას ფულის შექმნას, თუ ვალის დაბრუნებისას ეს ფული ისევ ნადგურდება? საქმე ისაა, რომ მთელი ეს პერიოდი - კრედიტების გაცემიდან ვალების დაბრუნებამდე - ბანკები იღებენ პროცენტს. ეს არის მათი შემოსავალი. გარდა ამისა, ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ, მართალია კრედიტების გაცემისას ფული იქმნება “ჰაერიდან”, მაგრამ მსესხებელმა გირაოში უნდა ჩადოს რეალური აქტივები (სახლი, მიწის ნაკვეთი, ბინა, მანქანა და სხვ.) ვალის დაუბრუნებლობის შემთხვევაში, ბანკი სრულიად კანონიერ საფუძველზე ითვისებს ამ ქონებას, რომელსაც აქვს რეალური ღირებულება. ანუ, ვალის დაუბრუნებლობის შემთხვევაში, ფიქტიური ფულის სანაცვლოდ ბანკი ღებულობს კომპენსაციას რეალური აქტივებით.

3. გარდა იმისა, რომ ბანკები ქმნიან ეკონომიკაში მსყიდველობით უნარს, ძალზე მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ისინი თვითონვე ანაწილებენ მას მსესხებლებს შორის, რადგან ბანკები იღებენ საბოლოო გადაწყვეტილებას თუ ვის და რა მიზნებისათვის მისცენ კრედიტი და ვის უთხრან უარი. ცხადია ბანკები, როგორც კერძო ორგანიზაციები, ამ გადაწყვეტილებებს ღებულობენ

⁴ აი რას წერენ ისინი: “ფულის შექმნაში გაცილებით უფრო მნიშვნელოვან როლს თამაშობს საბანკო სექტორი. ... როდესაც ბანკები გასცემენ კრედიტებს, ისინი ქმნიან დამატებით დეპოზიტებს მათთვის, ვინც იღებს ვალს.” (Bank of England, 2007); “... ფულის მასის ცვლილებები პირველ რიგში ასახავენ საბანკო დაკრედიტების განვითარებას, როგორც ახალი დეპოზიტების შექმნას.” (Bank of England, 2007); “რადგან დეპოზიტები და საბანკო დაკრედიტება თითქმის იდენტურია, ფული და კრედიტი ხშირად გამოიყენება თითქმის თანაბრად, როგორც ურთიერთ ჩანაცვლებადი კი ...” (Bank of England, 2008); “ყოველ ჯერზე და ყოველთვის, როდესაც ბანკი ქმნის კრედიტს, იქმნება ახალი დეპოზიტი – ბრენდი ახალი ფული.” (გრაჰამ ტოუერსი, კანადის ცენტრალური ბანკის ყოფილი მმართველი, 1939); “ევროსისტემაში, ფული იქმნება, პირველ რიგში, საბანკო კრედიტის გაფართოვების ზრდის მეშვეობით. ... კომერციულ ბანკებს თვით შეუძლიათ ფულის შექმნა, ვერც წოდებული “ჟირო-ფული.” (Bundesbank, 2009); “ემორჩილებიან რა მხოლოდ (მაგრამ მკაცრად) რწმენას თავიანთი გადახდისუნარიანობის თაობაზე, ბანკები ზრდიან კრედიტს უბრალოდ მსესხებლების მიმდინარე ანგარიშების ზრდით, რომელიც შეიძლება იყოს გადახდილი ნებისმიერ ადგილას, სადაც ისურვებს მსესხებელი, ბანკის “საკუთარ თავზე გამოწერილი ჩეკის” მეშვეობით. ანუ ბანკები ზრდიან კრედიტს ფულის შექმნის გზით.” (პოლ ტაკერი, ინგლისის ბანკის მმართველის მოადგილე და მონეტარული პოლიტიკის კომიტეტის წევრი, 2007). [ციტ. წყარო: Grignon, 2009].

საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე. ამასთან, ეკონომიკისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ რა მიზნებზე გაიცემა კრედიტები, რამდენად უწყობენ ხელს მშპ-ის ზრდას ამ კრედიტებით დაფინანსებული ოპერაციები. ამაზეა დამოკიდებული თუ რას ექნება ადგილი, აქტივებზე ფასების ზრდას, რესურსების არაეფექტიან განაწილებას, საფინანსო “ბუშტის” ფორმირებას და ფინანსურ კრიზისს, თუ პირიქით, ახალი პროდუქტების და მომსახურების შექმნას, მწარმოებლურობის ზრდას და ეკონომიკის არაინფლაციურ ზრდას (Ryan-Collins ..., 2012; Turner, 2016; Werner, 2016; Keen, 2009)

ისტორია მოწმობს, რომ ბანკები უპირატესობას ანიჭებენ კრედიტების გაცემას ფინანსური და სპეკულაციური ოპერაციებისათვის, უძრავი ქონების საყიდლად, რომლებიც ხშირად იძლევიან სწრაფ მოგებას, ან დაკავშირებული არიან დაბალ რისკებთან, მაგრამ არ შეაქვთ წვლილი მშპ-ის ზრდაში. ტრანსაქციები, რომლებიც გავლენას ახდენენ მშპ-ის ზრდაზე, წარმოადგენენ მთლიანად ეკონომიკაში განხორციელებული ტრანსაქციების მხოლოდ ნაწილს. მაგრამ ისეთ ტრანსაქციებს, რომლებიც დაკავშირებულია ფინანსურ სპეკულაციებთან, უკვე არსებული აქტივების (უძრავი ქონების, ნახმარი მანქანების და სხვ.) ყიდვასთან და ა.შ., არ შეაქვთ წვლილი ნომინალური მშპ-ის ზრდაში.

ამასთან აღსანიშნავია, რომ სახელმძღვანელოების თანახმად ფულის რაოდენობრივ განტოლებაში, რომელიც წარმოადგენს თანამედროვე მონეტარული პოლიტიკის ფორმირების ლოგიკურ საფუძველს, ნომინალური მშპ გამოხატავს ყველა ტრანსაქციის მთლიან ღირებულებას. შესაბამისად, თუ იზრდება ტრანსაქციების ღირებულება, რომლებიც არ არიან დაკავშირებული მშპ-თან, მაშინ მშპ ვერ ასახავს ადეკვატურად ტრანსაქციების სერთო ღირებულების ცვლილებებს. ცხადია, ასეთ მცდარ თეორიაზე დაფუძნებული მონეტარული პოლიტიკა ვერ იქნება ეფექტიანი.

4. ზემოთქმული ახასიათებს საერთოდ თანამედროვე საბანკო სისტემას. მაგრამ საქართველოში მიმდინარე პროცესების უფრო სრული სურათის შესაქმნელად, საჭიროა გავითვალისწინოთ, ჯერ-ერთი, ეკონომიკის ძალზე დიდი გახსნილობა (იმპორტის წილი მშპ-ში შეადგენს 50%-ზე მეტს) და, მეორეც, დოლარიზაციის მაღალი დონე. დოლარიზაციის დონის შესამცირებლად გატარებული ღონისძიებების მიუხედავად, მრავალი მსხვილი გარიგება რეალურად ხდება დოლარებში და დოლარზე მოთხოვნა დიდია. კრედიტების დიდი რაოდენობა გაიცემა დოლარებში. ეს ნიშნავს იმას, რომ კომერციული ბანკები “არაფრიდან” ქმნიან უნაღლო დოლარებს ისევე, როგორც უნაღლო ლარებს. ამიტომ სავალუტო კურსი დიდად არის დამოკიდებული არა მარტო ექსპორტის და იმპორტის თანაფარდობაზე, ან უცხოურ ინვესტიციებზე, არამედ კომერციული ბანკების საქმიანობაზეც, იმაზე, თუ რომელ ვალუტაში გაიცემა კრედიტები და როგორია ლარებში და დოლარებში გაცემული კრედიტების თანაფარდობა. თუ დოლარიზაციის შემცირების მიზნით ეროვნული ბანკი შეეცდება გავლენა იქონიოს კომერციულ ბანკებზე, რათა შეზღუდონ კრედიტები დოლარებში, ამის შედეგი იქმნება ლარის კურსის ვარდნა, რადგან შეიცვლება მიმოქცევაში არსებული ლარის და დოლარის მასების

თანაფარდობა. როგორც წესი, სავალუტო კურსის მკვეთრი ცვლილებების მიზეზების ახსნისას, ეს ფაქტორი ნაკლებად არის გათვალისწინებული ეკონომიკური ექსპერტების მიერ. ამიტომ კურსის მკვეთრი რყევები ხშირად რჩება აუხსნელი, რაც ხელს უშლის ადეკვატური მონეტარული პოლიტიკის შემუშავებას. მაგრამ სავალუტო კურსის მკვეთრი ცვლილებები დაკავშირებულია არაერთგვაროვან პროცესებთან (შესაძლოა დადებითად მოქმედებდნენ სავაჭრო ბალანსზე, მაგრამ უარყოფითად - მსესხებლების გადახდისუნარიანობაზე და ფინანსურ სტაბილურობაზე ან, პირიქით.)

“ის ვინც აკონტროლებს ფულის რაოდენობას ჩვენს ქვეყანაში, არის მთლიანად მრეწველობის და ვაჭრობის სრული ბატონ-პატრონი. ... და როდესაც თქვენ გესმით, რომ სისტემა ძალზე მარტივად იმართება სხვადასხვა გზებით პირამიდის თავში მყოფი რამდენიმე გავლენიანი ადამიანის მიერ, მაშინ აღარაა საჭირო თქვენთვის იმის ახსნა, თუ როგორ იბადება ინფლაციის და დეპრესიის პერიოდები.”

ჯეიმს გარფილდი,
ამერიკის პრეზიდენტი, 1981 წ.

3. საბანკო სისტემა და ფინანსური არასტაბილურობა

1. როგორც აღინიშნა, კრედიტების გაცემისას იქმნება ფული, ხოლო ვალების დაბრუნებისას – ნადგურდება. მაგრამ კრედიტზე ირიცხება პროცენტი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ბანკს უნდა დაუბრუნდეს მეტი ფული, ვიდრე შეიქმნა კრედიტების გაცემისას. რა წყაროდან იქმნება ეს ფულის ნამეტი პროცენტების გადასახდელად? ცალკეული მსესხებლების შემთხვევაში, ცხადია, რომ პროცენტის გადახდის წყარო არის მათი მომავალი შემოსავლები. ვისი შემოსავლებიც არ იქნება საკმარისი პროცენტების გადასახდელად, ის გაკოტრდება და ბანკები მიითვისებენ გირაოში ჩადებულ ქონებას. მაგრამ, თუ განვიხილავთ მთლიანად ეკონომიკას, მაშინ სრულიად იცვლება საკითხისადმი მიდგომა. მთლიანად საბანკო სისტემას უნდა დაუბრუნდეს მეტი ფული, ვიდრე გაცემული იქნა კრედიტების სახით. და რადგან ფული იქმნება კრედიტების სახით, და კრედიტებს ქმნიან ბანკები, ამიტომ კრედიტების დასაფარი ფულისათვის ასევე საჭიროა კრედიტები, რომელსაც ასევე ერიცხება პროცენტები და რომლის დასაფარავად ისევ საჭიროა პროცენტიანი კრედიტები და ა.შ. ამის შედეგად პროცენტების და კრედიტების რაოდენობა გამუდმებულად იზრდება. შესაბამისად იზრდება ფულის მასაც და ინფლაციაც, მცირდება ფულის მსყიდველობითი უნარი და აქედან მოელ სარგებელს დებულობენ ბანკები.

2. სასაქონლო მასასთან მიმართებაში ფულის მასის წინმსწრები ზრდა ვერ გავრძელდება უსასრულოდ. წარმოიშვება ფინანსური ბუშტი, რომელიც სკდება, რასაც გარდუვალად მოსდევს საფინანსო (და ხშირად, ეკონომიკური) კრიზისი.⁵

⁵ “ისევე როგორც ფულის მასა იზრდება საბანკო მულტიპლიკატორის შესაბამისად, კრედიტების “არაფრიდან” შექმნით გამოწვეული ეკონომიკური კრიზისი, საბოლოო ანგარიშით, იწვევს ენდოგენურ ვარდნას, რომელიც, მკვეთრად ამცირებს ფულის მასას. ეს ხდება კრედიტების ნაადრევი დაფარვის და საკრედიტო დავალიანებების მოცულობის ზრდის ფართოდ გავრცელების გამო. ამიტომ, ნაწილობრივი რეზერვების საბანკო სისტემა ქმნის ძალზე ელასტიურ ფულის მასას, რომელიც ადვილად “იწველება”, მაგრამ შემდეგ ასევე ადვილად უნდა შეიკუმშოს, რაც შესაბამის გავლენას ახდენს ეკონომიკურ აქტიობაზე, რომელიც პერიოდული თანმიმდევრობით გაივლის აღმავლობის და ვარდნის სტადიებს. ეკონომიკური აქტიობის “მანიკალურ-დეპრესიული” ხასიათი, ყველა თავისი მძიმე და მტკივნეული სოციალური შედეგებით, უდაოდ წარმოადგენს თანამედროვე საბანკო სისტემის მიერ საზოგადო-

“50 წლის განმავლობაში კერძო სექტორის საკრედიტო მხარი (კრედიტი გაყოფილი მშპ-ზე) სწრაფად გაიზარდა ყველა განვითარებულ ქვეყანაში; 1950 წლიდან 2006 წლამდე იგი გასამმაგდა. ... საკრედიტო მხარი გაიზარდა იმიტომ, რომ კრედიტი იზრდებოდა უფრო სწრაფად, ვიდრე ნომინალური მშპ. ორი ათწლეულის მანძილზე 2008 წლამდე, მრავალ განვითარებულ ქვეყანაში ტიპური სურათი იყო ის, რომ კრედიტი იზრდებოდა წელიწადში 10-15%-ით, ხოლო ნომინალური ეროვნული შემოსავალი – 5%-ით. მაშინ ისე ჩანდა, თითქოს კრედიტების ასეთი ზრდა აუცილებელი იყო ადეკვატური ეკონომიკური ზრდის უზრუნველსაყოფად. ... ისე ჩანს თითქოს ჩვენთვის აუცილებელია კრედიტების უფრო სწრაფი ზრდა მშპ-სთან შედარებით იმისთვის, რომ შევინარჩუნოთ ეკონომიკური ზრდა მისაღებ დონეზე, მაგრამ ამას გარდუვალად მივყავართ კრიზისამდე, ვაღების წნეხის ზრდამდე და პოსტკრიზისულ რეცესიამდე.” (Turner, 2016, p. 7)

თუ მიკრო დონეზე ყოველი კერძო ბანკი თვითონ ქმნის, და თვითონვე ანაწილებს ფულს და მსყიდველობით უნარს, ეს ნიშნავს იმას, რომ მაკრო დონეზეც მსყიდველობითი უნარის და ფულის განაწილება ქვეყანაში დამოკიდებულია კერძო ბანკების გადაწყვეტილებებზე და მათ ინტერესებზე. ამიტომ, კომერციული ბანკების კოლექტიურ გადაწყვეტილებებზე დიდად არის დამოკიდებული ეკონომიკის რომელ სექტორში განხორციელდება ინვესტიციები, რომელი დარგები განვითარდება, როგორი იქნება ექსპორტის და იმპორტის თანაფარდობა, ეკონომიკის გახსნილობა, მსხვილი და მცირე ბიზნესის თანაფარდობა, დასაქმება, ინფლაცია, ეკონომიკური ზრდის ტემპები და ა.შ. ფაქტიურად კომერციული ბანკების მფლობელები, კერძო პირთა მცირე ჯგუფი, თავიანთი კერძო ინტერესებიდან გამომდინარე, არაფორმალურად წყვეტენ თუ როგორ უნდა განვითარდეს ქვეყნის ეკონომიკა, მიუხედავად იმისა, რომ მათთვის ეს უფლება არავის მიუნიჭებია. ამის შესაძლებლობა მათ მიანიჭა თვით საბანკო სისტემამ. ⁶

“... ბანკირი, საბოლოო ანგარიშით, ითვისებს ამ სახსრებს და მიიხ-ნევს მათ თავის საკუთრებად. მოკლედ ბანკები აგროვებენ უდიდეს სიმდიდრეს

ებაზე განხორციელებულ ყველაზე დამღუპველ და დამანგრეველ ზემოქმედებას” (de Coto, 2008, c. 196-197).

⁶ “ორივე საქმიანობა - დეპოზიტების შექმნა და ბანკოტების ემისია - ახდენს მნიშვნელოვანი აქტივების გენერირებას ბანკებისათვის, რომლებიც თანდათან ართმევენ ამ სიმდიდრეს ბაზრის ყველა სხვა მონაწილეს ისეთი პროცესის მეშვეობით, რომლის ვერც გაგება, და ვერც იდენტიფიცირება საბაზრო აგენტებს არ შეუძლიათ, - პროცესისა, რომელიც იწვევს ამ ქვეყანაში გამოყენებული ფულის ერთეულის მსყიდველობითი უნარის შეუმჩნეველ დაქვეითებას. საკრედიტო ექსპანსია ხორციელდება ახალი დეპოზიტების და ბანკოტების შექმნით და რადგან საზოგადოების სუბიექტური თვალსაზრისით ისინი ითვლებიან ფულად, ამიტომ ნორმალურ პირობებში ისინი არასოდეს იქნება ამოღებული. ამ გზით ბანკები ითვისებენ უზარმაზარ სიმდიდრეს, რომელსაც ისინი, საბუღალტრო თვალთახედვით, უზრუნველყოფენ დეპოზიტებით და ბანკოტებით, რაც საშუალებას აძლევთ მათ შენიღბონ ის ფაქტი, რომ ეკონომიკური თვალსაზრისით, ბანკები არიან ერთადერთი ბენეფიციარები, რომლებიც *de facto* დებულობენ მთელ მოგებას ამ აქტივებიდან. ამგვარად მათ აღმოაჩინეს ფინანსირების უშრეტი წყარო, რომლის დაბრუნებასაც, როგორც ჩანს, მათ არ მოსთხოვენ, ანუ “სესხი”, რომელიც მათ არასოდეს უნდა დააბრუნონ (არსებითად “საჩუქარი”)” (de Coto, 2008, c.188).

ძირითადად საგადასახდელო საშუალებების შექმნის გზით და სხვა პირთა საზარალოდ. მაგრამ, ბანკების მიერ მიყენებული ზიანი, რომელიც მდგომარეობს თანდათან ფარდობითი მსყიდ-ველობითი უნარის შემცირებაში, ძალიან განზოგადებულია და განზავებულია. ეს პროცესი მიმდინარეობს პერმანენტულად და დაკავშირებულია საბანკო სისტემაში გადახდის საშუალებების არაფრიდან შექმნასთან. სიმდიდრის შეუჩერებელი გადანაწილება ბანკირების სასარგებლოდ ხდება მუდმივად, სანამ საბანკო მეწარმეობა არ განიცდის რაიმე რყევებს და აქტივები განაგრძობენ ბანკების ბალანსების ზრდას კრედიტების და ინვესტიციების ფორ-მით, რომლებიც გამყარებულია არაფრიდან შექმნილი დეპოზიტებით” (de Como, 2008, c. 153).

როდესაც კრედიტები გაიცემა არასაწარმოო ოპერაციებისთვის, მაშინ ადგილი აქვს ახალი ფულის შექმნას, მაგრამ არ იქმნება საქონელი და მომსახურება. თუ ასეთი კრედიტების მოცულობა უზომოდ გაიზრდება, ეს შექმნის არასტაბილურობას მთლიანად ეკონომიკაში, რადგან ასეთი ოპერაციების შედეგად არ იქმნება საქონელი და მომსახურება, არ იქმნება ახალი შემოსავლები, რომლებით აუცილებელია ვალების მომსახურებისთვის, თავნის და პროცენტის დასაფარად.⁷ ხოლო თუ მოხდება ბიზნესინვესტიციების დაკრედიტება, მაშინ იქმნება საქონელი და მომსახურება, სამუშაო ადგილები და შემოსავლები. შესაძლებელი ხდება ვალების მომსახურება, ხოლო ეკონომიკა ეფექტიანად ფუნქციონირებს ინფლაციის და უმუშევრობის გარეშე.

4. ნეოლიბერალური პოლიტიკა მეტ თავისუფლებას ანიჭებს ბანკებს. ასეთ პირობებში, კერძო ბანკები ცდილობენ დააკრედიტონ მოკლევადიანი და ნაკლებ სარისკო პროექტები. კრედიტების უმეტესობა გაიცემა იმპორტის, ვაჭრობის, უკვე არსებული უძრავი ქონების შექმნის, სამომხმარებლო მოთხოვნის, სპეკულაციური გარიგებების დასაფინანსებლად. ნაკლებად ხდება გრძელვადიანი საწარმოო ინვესტიციების დაფინანსება. ბანკების მიერ შექმნილი ფულის უდიდესი ნაწილი მიემართება უძრავი ქონების და სამომხმარებელ ბაზრებზე. როგორც აღინიშნა, ამის შედეგად იზრდება ფასები ბინებზე, მიწის ნაკვეთებზე, მანქანებზე, სამომხმარებლო ტექნიკაზე, ფასიან ქაღალდებზე. ეს ფული ხელს არ უწყობს უშუალოდ სამუშაო ადგილების შექმნას.⁸ ისინი მხოლოდ ზრდიან ცხოვრების ღირებულებას, ეკონომიკურ უთანაბრობას, ფინანსურ არასტაბილურობას და წარმოშობენ კრიზისებს (Turner, 2016; Werner, 2016)

⁷ ფინანსური სპეკულაციების სფეროში, მართალია, ცალკეული ოპერაციები შეიძლება იყოს მომგებიანი, მაგრამ, მთლიანობაში, ამ სფეროში ადგილი აქვს მხოლოდ შემოსავლების გადანაწილებას და ერთის მოგება დაკავირებულია ვიღაცის ზარალთან. ცხდია, ასეთ პირობებში სპეკულაციურ მიზნებზე გაცემული კრედიტების ნაწილი ვერ დაბრუნდება (და “ჰაერიდან” შექმნილი ფულის სანაცვლოდ ბანკები მითთვისებენ გირაოში ჩადებულ რეალურ ქონებას).

⁸ მართალია, არაპირდაპირ, ერთობლივი მოთხოვნის ხელოვნური სტიმულირებით, სამომხმარებლო კრედიტები გავლენას ახდენენ წარმოების სტიმულირებაზე, მაგრამ, როგორც მართებულად ამტკიცებს პ. მინსკის “ფინანსური არასტაბილურობის ჰიპოთეზა”, და როგორც ამას ადასტურებენ რეალური პროცესები, საკრედიტო ექსპანსიის გზით მოთხოვნის და ეკონომიკური ზრდის ხელოვნური გამყარება მთავრდება კრიზისით.

“მთავრობა უნდა ქმნიდეს, უშვებდეს და უზრუნველყოფდეს მთელი იმ ფულის და კრედიტების მიმოქცევას, რომელიც აუცილებელია მთავრობის ხარჯების და მომხმარებელთა მსყიდველობითი უნარის დასაკმაყოფილებლად. ამ პრინციპის გაზიარებით გადასახადის გადამხდელები დაზოგავენ სესხთან დაკავშირებული პროცენტების უზარმაზარ თანხებს. ფულის შექმნის და გამოშვების პრივილეგია არის მთავრობის არა მხოლოდ უმაღლესი პრეროგატივა, არამედ უდიდესი შემოქმედებითი შესაძლებლობებიც მისთვის.”

აბრამ ლინკოლნი,
აშშ-ის მე-16 პრეზიდენტი 1861-1865 წლებში.

4. საბანკო სისტემის რეფორმები

1. საბანკო სისტემის ფუნქციონირების გასაუმჯობესებლად არსებობს მრავალი პროექტი. ზოგი მადგანი შედარებით იოლად განსახორციელებელია, ზოგიც საჭიროებს რადიკალურ რეფორმებს. მაგალითად სახელმწიფომ შეიძლება განახორციელოს კონტროლი არა მარტო კრედიტების მოცულობაზე, არამედ იმაზეც თუ როგორ განაწილდეს კრედიტი ეკონომიკის დარგებს შორის და რამდენად შეიზღუდოს არამწარმოებლური კრედიტები (სამომხმარებლო ან სპეკულაციური მიზნებისათვის) (Werner, 2005). 2008 წლის კრიზისის შემდეგ ასეთ პრაქტიკას მიმართეს ზოგიერთ ქვეყანაში. მაგალითად, ინგლისის ბანკმა უპირატესობა მიანიჭა მცირე და საშუალო ბიზნესის დაკრედიტებას, ევროპის ბანკმა – იპოთეკურ კრედიტებს, ჩინეთის ბანკმა – აგრარულ კრედიტებს და მცირე ბიზნესს, კორეის ბანკმა – მცირე და საშუალო ბიზნესს (Turner, 2015)

2. გერმანიის გამოცდილებაზე დაყრდნობით რ. ვერნერი გვთავაზობს რეფორმების თავისებულ ხედვას. იგი სამართლიანად მიიჩნევს, რომ საბანკო სისტემის მთავარ კანონზომიერებას წარმოადგენს ის, რომ დიდი ბანკები დიდი კრედიტებით აკრედიტებენ დიდ მსესხებლებს. მათთვის დამახასიათებელია მასშტაბური ფინანსური სპეკულაციების დაკრედიტებისკენ მიდრეკილება. ისინი ნაკლებად ინტერესდებიან მცირე ბიზნესით, ხოლო მცირე ზომის ბანკები ძირითადად აკრედიტებენ მცირე და საშუალო ზომის ფირმებს. რატომ არის მნიშვნელოვანი მცირე და საშუალო ბიზნესის ფინანსირება? იმიტომ რომ მათ აქვთ დიდი მნიშვნელობა ეკონომიკის განვითარებისთვის: 1) უმრავლეს ქვეყანაში მცირე და საშუალო ზომის საწარმოები ახორციელებენ ერთობლივი ინვესტიციების 20-30%-ზე მეტს; 2) ისინი უზრუნველყოფენ დასაქმების დაახლოებით 70%-ს; 3) ფული, რომელიც ინვესტირებულია მცირე და საშუალო ბიზნესში, ქმნის გაცილებით მეტ სამუშაო ადგილს, ვიდრე იგივე ფული, ინვესტირებული მსხვილ კომპანიებში. ამიტომ ეკონომიკას სჭირდება მცირე ზომის ბანკები.

3. არსებობს რადიკალური ცვლილებების პროექტებიც. 2008 წლის კრიზისის შედეგად ჯ. ბენესმა და მ. კამპოფმა წარმოადგინეს პრობლემის უფრო სფუქვლიანად გადაჭრის პროექტი, რომელიც გულისხმობს საბანკო სისტემაში დეპოზიტების ნაწილობრივი რეზერვების ჩანაცვლებას 100%-იანი რეზერვებით. (Benes, Kumhof, 2012). ასეთ პირობებში თითოეული ბანკი ვალდებული იქნება დროის ნებისმიერ მომენტში სრულად იქონიოს მისი დეპოზიტების ტოლი რეზერვები. ეს რეზერვები ეფექტიანად არის მიბმული დეპოზიტებთან და ამიტომ ვერ იქბევა ბანკის მიერ გამოყენებული საკუთარი მიზნებისათვის. თავისი ინვესტიციებისათვის (კრედიტების გასაცენად ან ფასიანი ქაღალდების საყიდლად) ბანკს უნდა ჰქონდეს დამატებითი რესურსები.

4. უფრო რადიკალურ ზომებს გულისხმობს “სუვერენული ფულის” პროექტი. ამ პროექტის მიზანი იგივეა, რაც 100%-იანი რეზერვების პროექტისა. კერძოდ, ბანკების მიერ ფულის შექმნის შეწყვეტა დაკრედიტების პროცესში. მაგრამ ამ მიზნის მიღწევის ხერხი განსხვავებულია. 100%-იანი რეზერვების შემთხვევაში ეს ხდება ბანკების იძულებით, რომ დეპოზიტების საპირწონედ შეინახონ რეზერვების 100%. ეს პროექტი გულისხმობს ფულის მიმოქცევის ორ ნაწილად გაყოფას, ხოლო სუვერენული ფულის სისტემა გულისხმობს ფულის მიმოქცევის მხოლოდ ერთიან სისტემას. დეპოზიტების და ბანკნოტების ნაცვლად მიმოქცევაში იქნება მხოლოდ ცენტრალური ბანკის მიერ გამოშვებული სუვერენული ფული. ამიტომ ბანკები ვეღარ შეძლებენ ახალი ფულის შექმნას და ამის უფლება ექნება მხოლოდ სახელმწიფოს (Dyson, Hodgson, 2016; Dyson, Jackson, 2014).

დასკვნა

1. “საბჭოთა იმპერიის” დაშლის შემდეგ ეკონომიკური გარდაქმნებისათვის ეკონომიკურმა მეცნიერებამ ვერაფერი უკეთესი ვერ შესთავაზა გათავისუფლებულ ქვეყნებს გარდა “ვაშინგტონის კონსენსუსის” იდეებისა, თავისი “შოკური პრივატიზაციით”, ფასების გათავისუფლებით და სხვ. რეცეპტებით. სწორედ მაშინ ჩაეყარა საფუძველი მრავალ პრობლემას, რომლის წინაშეც დღეს დგას საქართველო. და მართლაც, თუ გარდაქმნების პირველ წლებში “შოკური პრივატიზაცია” იყო “ლეღვის ფოთოლი” აშკარად კრიმინალური მოქმედებებისთვის, ხალხის გაძარცვისთვის, თანამედროვე კომერციული ბანკები უკვე სრულიად ლეგალურად აგრძელებენ ხალხის ძარცვას ყველას თვალწინ. და ისევე, როგორც განვითარებულ ქვეყნებში, ეს შესაძლებელი გახდა რთულად ორგანიზებული საფინანსო სისტემის წყალობით, რომელიც აგებულია ნეოკლასიკური თეორიის მონეტარისტულ იდეებზე. მაგრამ სათანადო პროფესიული ცოდნის გარეშე საზოგადოებას არ შეუძლია თვითონ გაერკვას ფინანსური პროცესების სირთულეებში. არც ეკონომიკურ სახელმძღვანელოებში წერია იმის შესახებ, თუ სინამდვილეში რა ხდება საბანკო სისტემაში.

2. “აპრილის ყოველთვიურ ანგარიშში ბუნდესბანკი დაგვიანებით დაეთანხმა ინგლისის ბანკს და ნათლად განაცხადა, რომ სახელმძღვანელოების უმრავლესობაში ბანკების და ფულის შექმნის პროცესის ინტერპრეტაცია მცდარია: ბანკები არ არიან შუამავლები; ისინი ქმნიან ფულს *ex-nihilo* (არაფრიდან)” (Haering, 2017, p. 7). ისღა დაგვრჩენია ვიმედოვნოდ, რომ საქართველოს ეროვნული ბანკი გაიმეორებს ინგლისსა და გერმანიის ცენტრალური ბანკების გამოცდილებას და გააკეთებს სათანადო განცხადებას. (ეს შეესაბამება მის “დასავლური სტანდარტების დანერგვის” პოლიტიკას). სახელმძღვანელოებში (ასევე თვით ეროვნული ბანკის ოფიციალურ საიტზე) ამ საკითხების არასწორი ინტერპრეტაციის აღიარება, ჩაითვლება პირველ ნაბიჯად სწორი მიმართულებით. ადრე თუ გვიან, მისი ლოგიკური გაგრძელება იქნებოდა საქართველოში აბსურდული, სოციალურად უსამართლო და ეკონომიკურად მადესტაბილიზირებელი საბანკო სისტემის რეფორმირების გზების ძიება; მეორეც, ახალი სახელმძღვანელოების შექმნა და ეკონომიკური განათლების მოძველებული სისტემის რეფორმა; და მესამეც, საზოგადოების ინფორმირება კომერციული ბანკების რეალური საქმიანობის და მათი დამანგრეველი შედეგების შესახებ.

3. საქართველომ შექმნა ფულად-საკრედიტო და საბანკო სისტემის დასავლური მოდელი, ატარებს ანალოგიურ პრინციპებზე დამყარებულ მონეტარულ პოლიტიკას, და წარმოშვა ანალოგიური პრობლემები და ფინანსური დესტაბილიზაციის რისკები. სამწუხაროდ, თუ ვიმსჯელებთ სამეცნიერო პუბლიკაციების, განცხადებების და მიღებული გადაწყვეტილებების მიხედვით, საქართველოში მრავალი მეცნიერი, პოლიტიკოსი და მთლიანად საზოგადო-

ება, სათანადოთ ვერ აცნობიერებენ ამ პრობლემის სერიოზულობას. ამასთან გასათვალისწინებელია, რომ ამ პრობლემების გადაჭრა საჭიროებს იმდენად ძირფესვიან რეფორმებს და ეხება იმდენად გავლენიანი ჯგუფების ინტერესებს, რომ მათი წინააღმდეგობის გადალახვას რეფორმატორები შეძლებენ მხოლოდ საზოგადოებრივი აზრის მხარდაჭერით. ამიტომ საჭიროა ამ საზოგადოებრივი აზრის შექმნა. ამისთვის ერთ-ერთ მთავარ წინააღმდეგობას წარმოადგენს ეკონომიკური განათლების არსებული სისტემა.

ეკონომიკურ მეცნიერებაში დღეს არსებული 20-ზე მეტი მიმდინარეობიდან, ეკონომიკურ ფაკულტეტებზე ასწავლიან მხოლოდ ერთს, ისიც სრულიად დისკრედიტირებულს, და თანაც, ასწავლიან სამ საფეხურად, მასალის თანდათან გართულებით, რასაც ეთმობა უამრავი სალექციო საათები.⁹

ეკონომიკურ განათლებაში შექმნილი ეს აშკარა აბსურდული სიტუაცია არ შეიძლება იყოს შემთხვევითი. ეკონომიკური განათლება არის საზოგადოებრივი აზრით მანიპულირების და ეკონომიკური ძალაუფლების შენარჩუნების მძლავრი იარაღი. რატომ დომინირებს საქართველოში რეალობას მოწყვეტილი “ეკონომიქსის” სწავლება? მთავარ მიზეზად სახელდება ის, რომ ასე ხდება მთელ მსოფლიოში. ამასთან არაფერი ითქმება “ეკონომიქსის” სწავლებასთან დაკავშირებულ უპრეცედენტო მასშტაბის პროტესტის შესახებ მსოფლიოს წამყვანი უნივერსიტეტების სტუდენტების, პროფესორის და ცნობილ მეცნიერთა მხრიდან.¹⁰

⁹ მსოფლიოს წამყვან უნივერსიტეტებში “ეკონომიქსის” სწავლება მიმდინარეობს სამ დონეზე, ერთი და იგივე მასალის თანდათან გართულებით, და ბოლოს რთული მათემატიკური აპარატის გამოყენებით. სწავლების ასეთი მეთოდი სტუდენტების გონებაში იდეოლოგიური დოგმების “ჩაბეჭვდას” უფრო ჰგავს, ვიდრე ჩვეულებრივი სწავლების პროცესს. (ამასთან აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ წამყვან უნივერსიტეტში უკვე გაიხსნა ჰეტეროდოქსული თეორიების კათედრები. მაგალითად, ლონდონის ერთ-ერთ უნივერსიტეტში ასეთ კათედრას ხელმძღვანელობს სტივი კინი) “დღეს უკვე თითქმის ყველასათვის ცხადია, ... რომ ჩვენი კოლექტიური უუნარობა დაგვენახა კატასტროფა მის გაჩენამდე და ის ფაქტი, რომ სისტემა, რომელიც ჩამოიშალა, იყო შეკერილი ისე, რომ შესაბამისობაში მოყვანილიყო მეინსტრიმის სწავლებასთან, ნიშნავს იმას, რომ ჩვენ, სახელმძღვანელოებმა, რომლითაც ვსარგებლობთ, და კურსებმა, რომელსაც ვასწავლით, მივეცით თავშესაფარი ფუნდამენტური იდეოლოგიის იმის თაობაზე, თუ როგორ ფუნქციონირებს ეკონომიკა და, განსაკუთრებით, მისი ბაზრები. ხოლო ეკონომიქსში არაფერია უფრო მნიშვნელოვანი, ვიდრე სწავლება, რადგან, როგორც ერთხელ აღნიშნა უფროსმა გეგმარებმა, ეკონომიქსი არის პირველ რიგში სწავლების პროფესია. ეს ბუნებრივად ხდის ეკონომიქსს საწყის წერტილად როგორც იმის ანალიზისათვის, თუ როგორ მოხდა, რომ ასე საშინლად ცუდად განვითარდა ეკონომიქსი, და რა შეიძლება გაკეთდეს, რომ მომავალში მან ხელი არ შეუწყოს ადამიანურ კატასტროფებს. ათწლეულზე მეტია გრეგორი მენქიუს “ეკონომიქსის პრინციპები”, თავის ხუთ ვერსიაში, მთელს მსოფლიოში აღიარებულია ძირითად დომინირებულ სახელმძღვანელოდ. ასევე, მისი ავტორი, როგორც პრეზიდენტ ბუშის ეკონომიკური მრჩეველების კომისიის თავმჯდომარე 2003-დან 2005 წლამდე, უშუალოდ იყო ჩართული კატასტროფის ინჟინერინგში. ამიტომ, მენქიუს სახელმძღვანელო მიმართა იდეალურ ადგილად იმის გასაღების, აზრთა წყობის, ძაფის საძიებლად, თუ როგორ მოხდა, რომ ეკონომიკური პროფესია, ასევე საზოგადოება, რომელსაც იგი ასწავლის, გახდა იმდენად უმეცარი, დეზინფორმირებული და უყურადღებო იმის თაობაზე, თუ როგორ ფუნქციონირებენ ეკონომიკები რეალურ სამყაროში” (Fullbrook, 2009, p. 2).

¹⁰ არაფერს ამბობენ მსოფლოში მიმდინარე სტუდენტთა საპროტესტო მოძრაობაზე, რომელშიც უკვე 2014 წელს იყო გაერთიანებული 30 ქვეყნიდან მსოფლიოს წამყვანი უნივერსიტეტების 65 სტუდენტური ორგანიზაცია; იმის შესახებ, რომ გრეგორი მენქიუს სტუდენტებმა პროტესტის ნიშნად დემონსტრაციულად დატოვეს მისი ლექციები და გამოაქვეყნეს ღია წერილი “ეკონომიქსის” სწავლების მკაცრი კრიტიკით; სამეცნიერო ცენტრების

4. პირველი ნაბიჯი, რომელიც უნდა გადაიდგას იმისათვის, რომ საზოგადოება გათავისუფლდეს იმ თავსმოხვეული ეკონომიკური ილუზიებისაგან, რომლის მეშვეობითაც ხდება მისი მანიპულირება და ქვეყნის ეკონომიკის არასწორი გზით განვითარება, არის ეკონომიკური განათლების რადიკალური რეფორმა. სხვა დისციპლინებისაგან განსხვავებით, ეკონომიკურ თეორიაში დრმა კრიზისის გამო არ არსებობს ერთიანი პარადიგმა, რომელსაც უნდა იზიარებდეს დარგის მეცნიერთა დიდი უმრავლესობა. ასეთ ვითარებაში ერთადერთი გამოსავალია, ნაცვლად დისკრედიტირებული “ეკონომიქსის” სამსაფეხურიანი სწავლებისა, რომელსაც ეთმობა უამრავი სალექციო დრო, უმჯობესია ეს დრო გადანაწილდეს შედარებით გავლენიანი, ალტერნატიული ჰეტეროდოქსული მიმდინარეობების შესასწავლად.¹¹ ეს თეორიები შეიცავენ მრავალ ძალზე საინტერესო იდეას და მათი სწავლება ხელს შეუწყობს როგორც მომავალი ეკონომისტების და პოლიტიკოსების შემოქმედებითი აზროვნების განვითარებას, ასევე უფრო სრული წარმოდგენის შექმნას ეკონომიკურ მეცნიერებაში მიმდინარე პროცესების შესახებ. ნებისმიერ შემთხვევაში მიუღებელია 21-ე საუკუნეში უნივერსიტეტებში *a priori* მცდარი თეორიის სწავლება და, ფაქტიურად, მეცნიერების სახელით “სიცრუის ქადაგება”.

5. საქართველო უნდა გახდეს დასავლური სამყაროს ნაწილი და სავსებით ცხადია, რომ ჩვენთვის არ არსებობს სხვა ალტერნატივა. მაგრამ, ამასთან საჭიროა ვაცნობიერებდეთ, რომ დასავლური ცივილიზაციის მრავალ სიკეთესთან ერთად საქართველოს მოუწევს იმ პრობლემებთან დაპირისპირება, რომლებიც თან სდევს ამ ცივილიზაციას. გარდა იმისა, რაც მართლაც ღირებულია და მისაბაძია, დასავლეთში მრავლად არის ისიც, რაც სრულიად მიუღებელია საქართველოს ეკონომიკის, პოლიტიკის, კულტურისა თუ ზნეობისათვის. ამიტომ, საჭიროა დასავლური კანონების, ინსტიტუტების და სხვა ატრიბუტების არა მექანიკური კოპირება. საჭიროა ძალისხმევა, რომ გადმოვიღოთ მხოლოდ ჩვენს თვითმყოფადობასთან თავსებადი და ქვეყნის განვითარებისთვის აუცილებელი დასავლური ფასეულობები; ვადიაროთ საკუთარი შეცდომები და პრობლემები; ვიქონიოთ ადეკვატური რეაგირება მათზე. დასავლეთი არ არის მხოლოდ ის, რასაც აცხადებს დასავლეთის ოფიციალი,

შესახებ, მათ შორის ჯორჯ სოროსის მიერ დაფუძნებულ “ახალი ეკონომიკური აზროვნების ინსტიტუტის”, რომლებიც სპეციალურად შეიქმნენ ალტერნატიული ეკონომიკური პარადიგმის შესამუშავებლად; იმის შესახებ, რომ 2008 წელს აშშ-ის კონგრესშიც კი განიხილეს ეკონომიკურ მეცნიერებაში არსებული პრობლემები და მისი უნარობა მსოფლიო კრიზისის პროგნოზირების თაობაზე; იმის შესახებ, რომ ინგლისის პარლამენტშიც კი განიხილეს საბანკო სისტემის ძირფესვიანი რეფორმირების საკითხი ფულის და კრედიტის ახალი მეცნიერული გაგების საფუძველზე; არაფერს ამბობენ უამრავ კონფერენციებზე, სამეცნიერო შრომებზე თუ პუბლიცისტურ წერილებზე, რომლებიც ეძღვნება დრმა კრიზისის ეკონომიკურ მეცნიერებაში და ახალი ეკონომიკური პარადიგმის შემუშავების აუცილებლობას, ეკონომიკური განათლების პროგრამებში რადიკალური ცვლილებების შეტანის აუცილებლობას და ა.შ.

¹¹ ესენია ინსტიტუციონალიზმი, ახალი კეინზიანელები, ნეოავსტრიული სკოლა, ნეომარქსიზმი, ცოდნაზე დამყარებული ეკონომიქსი, ბიხევიორიზმი, ინოვაციური ეკონომიქსი, ეკონომიკური კიბერნეტიკა, ნეიროეკონომიქსი, ეკონოფიზიკა, გენდერული ეკონომიქსი, ეკოლოგიური ეკონომიქსი და სხვ.

არამედ ისიც, რასაც ფიქრობენ, ამბობენ და აკეთებენ ისინი, ვინც აკრიტიკებს და უპირისპირდება მას; ისინი, ვინც არ ეგუება უსამართლობას, სისასტიკეს და ძალადობას, რასაც არ არის მოკლებული დასავლური სამყარო ისევე, როგორც მთელი დანარჩენი მსოფლიო. დასავლეთი ასოცირდება თავისუფლების სულისკვეთებასთან, საკუთარ ბედზე პასუხისმგებლობასთან, მზაობასთან დაიცვან თავისი ლეგიტიმური ინტერესები და სოციალური სამართლიანობა. თუ გვინდა გავხდეთ დასავლური სამყაროს ღირსეული წევრი და არა მისი მახინჯი დანამატი, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ მართალია დასავლეთი გვეხმარება რუსეთის იმპერიული ზრახვებისაგან დაცვაში, მაგრამ იგი ვერ დაგვიცავს ჩვენ ჩვენივე თვისაგან. როგორ გავაკეთოდ ეს? ამის სწავლაც დასავლეთისგან გვმართებს.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. Benes J., Kumhof M. The Chicago Plan Revisited. International Monetary Fund, August 2012. WP/12/202. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2012/wp12202.pdf>.
2. Dyson B., Hodgson G., van Lerven F., Sovereign Money. An Introduction., Positive Money, December, 2016, www.positivemoney.org.
3. Dyson B., Jackson A., Hodgson G. Creating a Sovereign Monetary System. Positive Money, London, Davina House, 15th July 2014, pp. 7-8. www.positivemoney.org
4. Fisher, I. 100% Money. New York: The Adelphi Company, 1935.
5. Fullbrook E.. Toxic Textbooks. In *The Handbook of Pluralist Economics Education*, ed. Jack Reardon. London and New York: Routledge. 2009. <http://www.toxictextbooks.com/ToxicTextbooksFullbrook.htm>
6. Grignon P., 2009. "Money as Debt". www.moneyasdebt.net
7. Haering N. Bundesbank rejects 100%-money based on sophistry and false claims. May 11, 2017. <http://norberthaering.de/en/32-english/news/830-buba-100-percent-money>
8. Keen S.. The Roving Cavaliers of Credit. January 31, 2009, Debtwatch. <http://www.debtdeflation.com/blogs/2009/01/31/therovingcavaliersofcredit/>
9. Leishvily P. The Relativity Theory of General Economic Equilibrium . *American Journal of Economics*, 2017, 7(5), pp. 216-229
10. Ryan-Collins J., Greenham T., Werner R., Jackson A.. Where Does Money Come From? A Guide to the UK Monetary and Banking System. www.positivemoney.org.
11. Schumpeter, J. History of Economic Analysis, New York: Oxford University Press, 1954.
12. Sovereign Money and full reserve banking proposals aren't one and the same. <http://positivemoney.org/2017/04/sovereign-money-is-not-full-reserve-banking/>
13. Stiglitz, J. The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future. W. W. Norton & Company, 2012.
14. Stiglitz J., Weiss A. Credit rationing in markets with imperfect information, *American Economic Review*, vol. 71, no. 3, 1981, pp. 393–410.
15. Turner A. Between Debt and Devil: Money, Credit, and Fixing Global Finance. Princeton University Press, 2016.
16. Turner A. A new era for monetary policy - Adair Turner. 17 Febr, 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=UVQdeb0EdWA>
17. Turner A., Credit, Money and Leverage: What Wicksell, Hayek and Fisher Knew and Modern Macroeconomics Forgot. Stockholm School of Economics Conference on: "*Towards a Sustainable Financial System*", Stockholm, 12 September 2013.
18. Werner R., New Paradigm in Macroeconomics : Solving the Riddle of Japanese Macroeconomic Performance. PALGRAVE MACMILLAN, New York, N.Y. 2005.
19. Werner R., Where money comes from.. <https://www.youtube.com/watch?v=r7qOuY9ZJ8w>
20. Werner R. Banking for the bankers vs. banking for the community. *Banking and money reform conference*. Dublin, Ireland - 29 April 2016.
21. Werner R. A lost century in economics: Three theories of banking and the conclusive evidence. *International Review of Financial Analysis* 46, 2016, 361–379.
22. ლეიშვილი პ. ეკონომიკური მოღვაწეობა: სისტემური ანალიზი. მეცნ.-რედ.: რ. ასათიანი, თბ. "სიასლე", 2017.
23. де Сото У. Х. Деньги, банковский кредит и экономические циклы Челябинск: Социум, 2008.